

Neginkluoto pasipriešinimo sovietmečio Vilniuje ypatybės

Valdemaras Klumbys

Lietuvos istorijos institutas

✉ klumbys@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5130-0308>

Šiame straipsnyje analizuojamos neginkluoto pasipriešinimo Vilniuje ypatybės, aiškinamasi, kuo jis išsiskiria visos Lietuvos kontekste, ieškoma tokio skirtumo priežasčių bei pasekmių. Didžiausias dėmesys skiriamas 6-ajam ir 8-ajam dešimtmečiams, kai pasipriešinimo veikla matoma ryškiausiai. Daroma prielaida, kad „sostinės oras“ – specifinė valstybės politika sostinėje – skatino gyventojus labiau prisitaikyti, ieškoti nuosaikesnių kelių savo tikslams pasiekti. Ryški didesnė Rusijos disidentų idėjų įtaka pasipriešinimui Vilniuje, paveikusi ir priešinosi veiklos būdus: Lietuvos pagrindinėje veikloje – Vilniuje išsiskiria atviro disidentinio pasipriešinimo tendencijos. Taip pat Vilniaus pasipriešinime buvo svarbios su religiniais pasipriešinimo tinklais menkai susijusios grupės.

Reikšminiai žodžiai: sovietmetis, pasipriešinimas, disidentai, pagrindis.

Pasipriešinimo istoriją galima tyrinėti įvairiais aspektais. Vienas jų – geografinis, tai yra, regioninių pasipriešinimo ypatybių, skirtumų analizė. Ginkluoto pasipriešinimo tyrimuose regionines ypatybes analizuoti paprasta, juk patys partizanai skirstėsi į apygardas ir sritis. Tačiau neginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje, kurio tyrimai pastaruoju metu ir šiaip apmirę, tokiu kampu neanalizuotas. Neginkluotas pagrindis, kitaip nei partizaninis pasipriešinimas, neturėjo vieningos struktūros, pagrindinės organizacijos beveik visais atvejais buvo geografiškai ribotos kuriuo nors miestu ar rajonu, tokių organizacijų mažumas, veikimo trumpalaikiškumas ir įvairovė apsunkina bandymus apčiuopti regioninius skirtumus. Pasipriešinimas be formalų organizacijų, remiantis bendraminčių tinklais, dar sunkiau leidžiasi analizuojamas geografiniu požiūriu: pagrindininkai palaikydavo tarpusavio ryšius ir skirtinguose miestuose, pagrindinius leidinius tekstai galėjo pasiekti iš skirtingų regionų, nors be kelių išimčių (be *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos* dar minėtina *Aušra*) tokių leidinių leidyba buvo geografiškai gana ribota. Tačiau savilaidos platinimo tinklai nustatomi labai fragmentiškai, net daugelio straipsnių autoriai nėra žinomi.

Nemažai tyrimų¹ ir informacijos yra apie didžiausią ir tankiausią – katalikiško pagrindžio – tinklą, susijusį su pagrindinėmis vienuolijomis, kunigais ir parapijomis, taigi apėmusį faktiškai visą Lietuvą, todėl palankų tokiam tyrimui. Tačiau jo veikimo regioninis aspektas rimčiau nenagrinėtas. Dažniausiai minimas aktyvių Vilkaviškio kunigų branduolys, inicijavęs aktyvesnę kovą už tikinčiųjų teises bei *Kronikos* leidimą.

Turint omenyje tokias aplinkybes nekeista, kad vyrauja ne regioninių, o pagrindinių grupių ir jų leidinių nuostatų skirtumų analizė. Susitelkus į idėjinius ir ideologinius skirtumus mažiau dėmesio kreipiamas (dažniausiai – ir visai nekreipiamas) į regioninę specifiką. Tačiau regioninės pasipriešinimo ypatybės vis tik gali padėti įsigilinti į pasipriešinimo niuansus kaip ir į sovietmečio Lietuvos visuomenę. Vilniaus ir Kauno skirtis dažnai minima atsiminimuose, pasipriešinimo Kaune specifika analizuojama tyrimuose², tai rodo, kad tokia prieiga gali būti vaisinga. Kita vertus, jau minėtus geografinių neginkluoto pasipriešinimo skirtumų analizės sunkumus padėtų įveikti naujų duomenų įtraukimas ir ligi šiol netaikytų metodų (kiekybinių, naratyvo analizės ir pan.) panaudojimas.

Belaukiant tokių tyrimų šiame straipsnyje einama paprastesniu keliu analizuojant pasipriešinimo Vilniaus mieste specifiką. Lietuvos sostinė – akivaizdžiai išsiskiriantis regionas, kurio ypatybės perprasti lengviau. Sostinės išskirtinumas, papildytas šio miesto istorijos XX a. ypatybėmis, sukūrė Lietuvos sąlygomis gana išskirtines aplinkybes, kurios darė įtaką ir pasipriešinimo Vilniaus mieste bruožams. Šio straipsnio tikslas ir yra išanalizuoti neginkluoto pasipriešinimo savybes Vilniaus mieste sovietinės okupacijos laiku. Vilniuje

¹ Analitiškiausi, nors į regioninę specifiką ir nesigilinantys yra: Ainės Ramonaitės *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos* tinklo tyrimai: *Nematoma sovietmečio visuomenė*, sud. Ainė Ramonaitė, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015, p. 157–194.

² Pvz: Kristina Budrytė-Genevičė (sud.), 1972, *Pramušti sieną*, Kaunas, 2022.

koncentravosi nemaža dalis neginkluoto pasipriešinimo, todėl daugelyje tam skirtų tyrimų pasipriešinimas Vilniuje aptariamas, tačiau dažniausiai nekreipiant didesnio dėmesio į jo regioninę specifiką. Taip pat būtina pabrėžti, kad straipsnyje siūlomos dažnai hipotetinės interpretacijos, laukiančios tolesnių diskusijų. Akcentuotina, kad tekstas yra analitinis, jame nesiekama įvesti į mokslinę apyvartą naujų šaltinių.

Taip pat būtina pabrėžti pateikiamos analizės sąlyginumą: Lietuvos dydis lėmė, kad daugelis pasipriešinimo dalyvių buvo pažįstami, o jų pagrindinės veiklos tinklai – persipynę. Vis tik tokios sąsajos nepanaikina buvusių idėjinių ir veiklos skirtumų, kad ir santykinės pagrindinių organizacijų gausos Vilniuje 8-ajame dešimtmetyje.

Straipsnyje nebus nagrinėjamas 1940–1941 m. periodas, ryškiai besiskiriantis nuo po-reokupacinio laikotarpio ir reikalaujantis atskirų tyrimų. Taip pat nebus gilinamasi į vienuolių veiklą Vilniuje – ši tema tyrinėtojų jau yra nagrinėta³, nors visai vienuolių veiklos išvengti nepavyks. Lygiagrečiai šiame straipsnyje kartais bus palyginamas Vilnius su Kaunu – tarpukario sostine, nors ir praradusia šį statusą, tačiau išsaugojusia tai, ko Vilnius neteko pokariu – iki okupacijos mieste gyvenusius žmones.

Besikuriantis Vilnius ir pasipriešinimas

Pirmąjį pokario dešimtmetį Vilniuje įvyko radikali gyventojų kaita. Absoliuti dauguma buvusių jo gyventojų išvažiavo į Lenkiją, į miestą kėlėsi nauji žmonės, tarp jų daug atvyko ne iš Lietuvos, o iš Baltarusijos ar Rusijos⁴. Lenkų emigracija paaiškina, kodėl Stalino laikais Vilniuje nėra užfiksuota didesnio kiekio lenkų pagrindinių organizacijų, kurių gausiai būta 1940–1944 m. Lietuviai, mažuma Vilniuje (1944 m. lietuvių – 8 tūkst. iš 106 tūkst. gyventojų, 1951 m. – 45 tūkst. iš 179 tūkst., o 1959 m. – 79 tūkst. iš 236 tūkst.⁵), čia buvo dar ir naujai atvykę. Tai rodo kelis dalykus. Visų pirma, naujai atvykusiems žmonėms reikėjo laiko užmegzti tarpusavio ryšius, apsispręsti, kuo galima pasitikėti, o kuo – ne. Be tokių pasitikėjimo ryšių pagrindinė veikla neįmanoma. Antras, ne toks akivaizdus, bet ne mažiau svarbus dalykas – neseniai atvykusių lietuvių santykis su jiems nauju miestu. Pats miestas, jo erdvės, nepaisant „mes be Vilniaus nenurimsim“ naratyvo, tarpukariu naujiesiems gyventojams ilgą laiką liko svetimas. Tai pasitelkdama atsiminimus ir kitus šaltinius yra analizavusi istorikė Violeta Davoliūtė⁶. Svetima erdvė yra ne tik nejauki, bet ir emociškai nesaugi, o tokia savi-jauta irgi galėjo prisidėti prie menkesnio pasipriešinimo nei kitur Lietuvoje.

³ Regina Laukaitytė, *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997; Arūnas Streikus, Daiva Kristina Kuzmickaitė, Vidmantas Šimkūnas, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija; Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.

⁴ Plačiau: Vitalija Stravinskienė, „Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniam demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 133–152.

⁵ Vitalija Stravinskienė, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023, p. 153.

⁶ Violeta Davoliūtė, „Postwar Reconstruction and the Imperial Sublime in Vilnius during Late Stalinism“, *Ab Imperio*, 2014, Vol. 2014, No. 1, p. 176–203.

Be to, nuo pat okupacijos pradžios valstybė miestus kontroliavo gerokai intensyviau ir efektyviau nei kaimą, todėl miestietiška erdvė buvo nepalanki pasipriešinimui. O Vilnius buvo dar ir represinių institucijų centras, tai neabejotinai apsunkino pasipriešinimo veiklą. Todėl miestuose kurtos įvairios neginkluoto pasipriešinimo organizacijos buvo trumpaamžės, greitai susekamos ir likviduojamos. Tiek vilnietiška „Lietuvių tautinė taryba“, tiek Kaune veikusi „Lietuvos išlaisvinimo taryba“ buvo inteligentų organizacijos, siekusios vadovauti provincijoje vykusiame ginkluotame pasipriešinimui. Vilnius čia niekuo neišsiskyrė, nebent tuo, kad sostinėje ir jos apylinkėse partizaninė kova nevyko, tačiau inteligentija, atsikėlus ir atkelta gyventi į Vilnių net ir iš čia siekė vienyti ir vadovauti ginkluotam pasipriešinimui. Turbūt toks ne itin realistiškas siekis rodo ne tik iš tautinio atgimimo laikų inteligentijos prisiimtą tautos vedlių misiją, bet ir norą formuoti alternatyvų (oficininiam, okupaciniam) centrą, taip tarsi paverčiant Vilnių tikra Lietuvos (pasipriešinimo) sostine.

Partizanams vadovaujančių pagrindžio organizacijų funkcionavimas sostinėje kurį laiką irgi nekėlė abejonių, tuo pasinaudoję sovietiniai saugumiečiai kūrė įvairius partizanų vienijančius „centrus“, su kuriais užmezgusios ryšį partizanų struktūros būdavo sunaikinamos suimant į Vilnių iškviestus partizanų vadus, infiltruojant į vadovybę saugumo agentus. Žymiausias taip veikęs provokatorius – agentas Juozas Markulis⁷. Tai kėlė partizanų nepasitikėjimą inteligentų ir miestiečių kuriamais pasipriešinimo centrais. Iš esmės miestai virto *a priori* sovietinės santvarkos vietomis, o sostinė – ypatingai priešiška partizanams vieta.

Nors miestietiškos pagrindinės organizacijos ir būdavo greitai išaiškinamos, tačiau jos Stalino laikais neišnyko. Tačiau dauguma jų buvo ne inteligentų, pretenduojančių vadovauti pagrindžiui, o jaunimo organizacijos, būtent jos ir vyravo 6-ojo bei 7-ojo dešimtmečio Vilniuje. Moksleiviams ir jaunimui dalyvavimas organizacijose, jų pavadinimai ir įvairūs ritualai suteikdavo romantikos ir nuotykių prieskonį, tai turbūt irgi prisidėjo prie pagrindinių organizacijų gausos. Juozapo Romualdo Bagušausko duomenimis, Vilniuje buvo tokios sovietinio saugumo susektos pagrindinės antisovietinės jaunimo organizacijos: 1945 m. – 1 (Lietuvoje – 38), 1946 m. – 2 (18), 1947 m. – 1 (20), 1948 m. – 2 (18), 1949 m. – 1 (26), 1950 m. – 2 (28), 1951 m. – 4, iš jų 2 – lenkų (Lietuvoje – 44), 1952 m. – 1 (18), 1954 m. – 3 (20), 1955 m. – 4 (20), 1956 m. – 4 (18), 1957 m. – 5 (Lietuvoje – 31), 1958 m. – 1 (10), 1959 m. – 2 (16), 1960 m. – 3 (15), 1961 m. – 2, viena jų – dekadentinė grupė, kurios nariai buvo A. Štromas, J. Tumelis, T. Venclova (Lietuvoje – 5), 1963 m. – 1 (6), 1964 m. – 3, iš jų viena – „Trintravistų grupė“ (Lietuvoje – 7), 1967 m. – 1 (2), 1972 m. – 1 (2)⁸.

⁷ Nijolė Gaškaitė, „Peslys“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 35–47; Arvydas Anušauskas, *Išdavystė: Markulio dienoraščiai*, Vilnius: Versus aureus, 2017.

⁸ Juozapas Romualdas Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 1999, p. 321–383.

Vis dėlto reikia turėti omenyje, kad saugumo nustatytų pagrindinių organizacijų skaičius abejotinas, todėl pateikta statistika gali rodyti tik dinamiką, o ne realų jų kiekį. Juk ne visos organizacijos buvo aptinkamos. Be to, ir Stalino laikais, ir vėliau, kartais jos būdavo tiesiog sufabrikuojamos. Taip pat dalis KGB užfiksuotų „organizacijų“ buvo tiesiog neformalios jaunimo grupelės, nevykdžiusios pagrindinės veiklos, o ne tikros organizacijos. Tokia buvo „dekadentinė grupė“, kurioje draugai tiesiog susirinkdavo diskutuoti įvairiais intelektualiniais klausimais ir jokia antisovietine veikla neužsiėmė. Jos „veikla“ nors ir šaržuotai, bet, galima spėti, gana tiksliai aprašyta Justino Marcinkevičiaus apysakoje⁹. Akivaizdžiai ne antisovietinė buvo ir „Trintravistų grupė“, kurios vienas dalyvių buvo ir Sergejus Rapoportas, panašią veiklą vėliau šmaikščiai pavaizdavęs „Neringos“ kavinę lankusių snobų portrete¹⁰. Vien jau pavadinimas liudija šelmišką ir išdaigišką, toli gražu ne politinių grupės pobūdį.

Tačiau verta atkreipti dėmesį, kad tokie neoficialių grupių įvardijimai liudija liberalų, gal net kosmopolitinį, netautinį jų pobūdį. Tai irgi rodo Vilniaus išskirtinumą – čia saugumui įtarimą kėlė ne tik jaunimo susibūrimai, kuriuose svarbiausi buvo tautiniai klausimai, bet ir kitokios santvarkai oponuojančios nuotaikos. Su Rusijos intelektualine kultūra bei inteligentija glaudžiai susijusios T. Venclovos ar S. Rapoporto asmenybės demonstravo Lietuvoje mažai paplitusias nuotaikas ir nuostatas.

Analizuojant Vilniaus specifiką matosi, kad čia 5-ajame dešimtmetyje pagrindinių organizacijų būta nedaug (statistika rodo Kauno išskirtinumą šiuo požiūriu). Tuo tarpu 6-ajame dešimtmetyje jų gerokai padaugėjo, Vilnius pradėjo išsiskirti Lietuvoje, pralenkė Kauną. Šį pokytį Vilniuje gali paaiškinti jau minėtas staigus gyventojų persikėlimas į miestą: reikėjo laiko, kad naujai atvykę žmonės apsiprastų svetimame mieste, sukurtų pažinčių tinklus ir imtųsi pasitikėjimo reikalaujančios antisovietinės veiklos; tai ir įvyko laikui bėgant. 6-ojo dešimtmečio dinamika rodo, kaip Vilniuje daugėja lietuvių jaunimo ir jis pradeda perkelti iš kitur atsivežtus elgesio (ir pasipriešinimo) modelius. Kita vertus, tai, kad 1955–1956 m. sostinėje išaiškinta penktadalis Lietuvos pagrindinių organizacijų, o 1957 m. – 5 iš 31, gali rodyti ypatingą saugumo dėmesį sostinei, siekį būtent joje užkirsti kelią pasipriešinimui ir neramumams.

Pagrindžio organizacijų kiekio mažėjimas

Vis tik vertinant pagrindinių jaunimo organizacijų skaičių, visoje Lietuvoje pastebima jų mažėjimo po Stalino mirties tendencija. Čia išsiskiria tik 1957 m. – akivaizdus atsakas į Nikitos Chruščiovo pranešimą XX SSKP suvažiavime, nuvainikavusį Stalino kultą, neramumus Lenkijoje ir sukilimo Vengrijoje numalšinimą. Tačiau vėlesniais metais tokių organizacijų kiekis krenta. O ir visos ryškesnės masinės antisovietinių nuotaikų apraiškos, sunaikinus partizaninį pasipriešinimą, kilo ne dėl pagrindinių organizacijų veiklos, jos buvo sponta-

⁹ Justinas Marcinkevičius, „Pušis, kuri juokėsi: apysaka“, *Pergalė*, 1961, Nr. 8, p. 9–80.

¹⁰ Sergejus Rapoportas, *Vilniaus snobai (VII–VIII dešimtmetis)*: esė, Vilnius: Unitas, 1994.

niškos. Tai liudija organizacijų svarbos sumenkimą, kurį lėmė kelios priežastys.

Visuomenė pavargo kovoti, didelė dalis aktyvesnių žmonių Stalino laikais jau buvo represuoti, o likę juto organizuoto pasipriešinimo keliamą pavojų. Efektyvi saugumo veikla įrodė organizuoto pasipriešinimo neperspektyvumą. Dažniausiai organizacijos buvo gana greitai saugumo išaiškinamos, todėl veikė neilgai, be to, už dalyvavimą jose grėsė didesnės bausmės, o saugumas itin ieškojo būtent organizacijų. Pavadinimai, fiksuotos narystės, priesaikos, veiklos planai tik palengvindavo saugumiečių darbą išaiškinant tokias organizacijas, jų narius ir veiklą, o veiklos efektyvumui ne itin pasitarnaudavo. Todėl represijas jau patyrę arba daugiau patirties turintys žmonės pradėjo vengti naudoti organizacijų formą antisovietinei veiklai. Faktiškai galima kalbėti apie pagrindinės organizacijos kaip pasipriešinimo būdo diskreditaciją. Tai, kad Vilniaus pagrindinių organizacijų dalis Lietuvos kontekste 6-ajame dešimtmetyje didėjo, rodo, kad nuo tokių tendencijų jis atsiliko.

Prie pagrindinių organizacijų diskreditavimo galėjo prisidėti ir bene paskutinė stambi grupinė politinė byla Lietuvoje, kai 1957 m. Vilniuje buvo suimta vienuolika (todėl tie suimtieji kartais buvo vadinami „futbolo komanda“) menkai arba visai nepažįstamų žmonių, daugiausia studentų, apkaltinus juos priklausius kagėbistų sugalvotam „Nacionaliniam liaudies frontui“, nors kaltinamuosius jungė tik tai, kad jie skolinosi iš politinio kalinio Kazimiero Skebėros tarpukario knygas. Tarp suimtųjų buvo būsimeji pagrindininkai: Viktoras Petkus, Stasys Stunguryš, Antanas Terleckas, Albertas Zvicievičius. Byla buvo sufabrikuota, jokios antisovietinės organizacijos nebuvo – KGB surinko įvairius daugiau ar mažiau antisovietškai nusiteikusius Vilniaus jaunuolius, kurie jai buvo žinomi, ir stalininiais metodais apkaltino dalyvavus neegzistuojančioje antisovietinėje organizacijoje¹¹. Gali būti, kad ši byla ir buvo sukurpta siekiant parodyti visuomenei, ypač – nerimstančiai ir vilčių po 1956-ųjų turėjusiai jaunajai inteligentijai, kad atšilimas yra ribotas, o nustatytų ribų peržengimas bus griežtai baudžiamas.

Organizuotos veiklos diskreditavimas lėmė, kad antisovietinėje veikloje postalininiu laikotarpiu įsitvirtino principas, kurį saugumiečiai įvardijo „organizacija be organizacijos“¹², kai panašių pažiūrų žmonės burdavosi ir veikdavo nekurdami jokios formalios organizacijos. Surinkti parašus po peticija buvo galima ir be formalios organizacijos, o vis daugiau lietuvių stojant į kompartiją 6-ajame dešimtmetyje didėjo galimybės valdančiųjų sprendimams daryti poveikį legaliais, nors ir neformaliais būdais.

¹¹ Saugumiečių kaltinimai ir tardymo procesas plačiau: Antanas Terleckas, *Ne pats pasirinkau savo dalią*, Vilnius: Versmė, 2013, p. 149–152, 173–233; Vytautas Girdzijauskas, *Laiškai iš nelaisvės namų: Tekstai apie skaudžių praeitį ir dabartį*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 92–101. NB: V. Girdzijauskas yra teismo pripažintas bendradarbiavęs su KGB.

¹² H. K. Vaigauskas, *Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*, 2-asis leid., Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992, p. 75.

Viešo pasipriešinimo tendencijos 6-ajame dešimtmetyje

Po Stalino mirties pasibaigusios masinės represijos ir pasikeitusi politinė atmosfera Sovietų Sąjungoje nulėmė 6-ojo dešimtmečio pasipriešinimo ypatybes. Ryškiausios to meto antisovietinių nuotaikų apraiškos Vilniuje – Vėlinių neramumai ir žiūrovų manifestacija Vilniaus operos ir baleto teatre¹³.

Šalia tokių aiškių pasipriešinimo veiksmy Vilniuje buvo plačiai paplitęs legalistinis¹⁴ oponavimas, kai įvairios žmonių grupės visuomeninių tikslų, kurių santvarka nekeldavo, siekdavo apeliuodamos į valdžios institucijas, remdavosi sovietiniais įstatymais. Dažnai tai būdavo autentiškos visuomenės nuomonės išraiška. Stalino laikais ji buvo faktiškai neįmanoma, ir vėliau nesankcionuota veikla jautriais laikytais tautiniais ir istoriniais klausimais dažnai tiek valdančiųjų, tiek tokios veiklos dalyvių buvo laikoma pasipriešinimu. Vis tik laikyti tai pasipriešinimu būtų neteisinga – juk tokios akcijos panašesnės į sovietmečiu paplitusią skundų kultūrą, kai valdančiųjų prašoma spręsti problemas, o ne priešinamasi santvarkai. Vis tik riba nėra tokia aiški, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio – juk Lietuvos Helsinkio grupės dokumentai irgi, bent jau formaliai, buvo kreipimaisi į valstybės institucijas raginant sustabdyti konkrečius žmogaus teisių pažeidimus.

Taip su valdžia nesuderinta A. Vienuolio kalba, perskaityta LSSR Aukščiausios Tarybos sesijoje 1956 m. apie sunkią lietuvių kalbos padėtį Vilniaus krašte¹⁵ gali būti interpretuojama ir kaip prašymas keisti padėtį, ir kaip kaltinimas. Ne veltui jam neleido perskaityti paruoštos politiškai gerokai pavojingesnės kalbos apie tremtinių grįžimą. Tuo tarpu mokslininkų petijijos, prašant sustabdyti kukurūzų auginimo kampaniją ar planus statyti naftos perdirbimo gamyklą Jurbarko¹⁶ kaip ir Vilniaus inteligentijos kovos prieš požeminį garažą Senamiestyje, rašant kolektyvinius raštus Lietuvos kompartijos vadovams¹⁷, panašesni į skundus ekologijos ir kultūros temomis, nors autorių ir pasirašiusiųjų tikslai buvo ne asmeniniai, o visuomeniniai. Tačiau į juos labai panašios ir 7-ojo deš. pabaigos–8-ojo deš. pradžios tikinčiųjų petijijos, prašančios užtikrinti tikėjimo išpažinimo laisvę, tyrinėtojų priskiriamos pasipriešinimui. O tas faktas, kad 1956 m. po pareiškimo, prašančiu pakeisti Stalino prospekto pavadinimą į Gedimino ir pastatyti Vilniuje paminklą Gediminui, be jokios formalios organizacijos, vos kelių aktyvių žmonių pastangomis pavyko surinkti ne mažiau nei 500 parašų¹⁸,

¹³ Smulkiau aprašyta: Edmundas Gedgaudas, „Kartais ištardavom: „Štai ir mes!“ Apie Antaną Kučingį“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 1, p. 71.

¹⁴ Nevadinamas legaliu, nes legalistiniame svarbus apeliavimas į teisę ir (sovietinį) teisingumą, o ne legalumo aspektas.

¹⁵ Rapolas Šaltenis, *Tikras netikras A. Vienuolis*: apybraiža, Kaunas: Spindulys, 1994, p. 190–193.

¹⁶ Vytautas Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2000, p. 172, 241.

¹⁷ Voldemaras Klumbys, „Neformalaus inteligentų tinklo veikla tarp sovietinio sistemiskumo ir alternatyvumo: „garažų istorija“ (1977–1978)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, t. 35, p. 102–119.

¹⁸ Plačiau apie šią akciją: Antanas Tyla, „Iš Vilniaus studentų gyvenimo: 1956 metai“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002, Nr. 1, p. 177–184.

irgi gali būti laikomas bent jau politiniu veiksmu dėl valstybės nekontroliuoto masiškumo, kurio sovietinė santvarka bijojo. Galų gale, bent parašų rinkimo iniciatoriai ir aktyvistai galėjo manyti, jog tokia jų veikla gali susilaukti sankcijų ar net represijų.

Analizuojant pasipriešinimą svarbu akcentuoti, kad šalia aiškiai identifikuojamo pasipriešinimo sovietmečiu egzistavo ir tokia legalistinė opozicija, kurioje vyravo bent jau formaliai lojalus santykis su sovietine santvarka, kai į valdančiuosius apeliuojama „plačiųjų gyventojų masių“ vardu. Jo nebūtų verta minėti, jei ne jau paliesti Helsinkio grupės ir tikinčiųjų peticijų valdžios organams atvejai. Tokia legalistinei opozicijai priskirtina veikla tęsėsi iki pat Sąjūdžio susikūrimo, o ir Sąjūdžio veikla iki jam pradėjus reikalauti Nepriklausomybės irgi telpa į legalumo rėmus. Studentų pareiškimo pasirinktas kelias rodo, kad Vilniuje gana greitai po Stalino mirties tarp jaunosios kartos formavosi legalaus kelio savo tikslams pasiekti paieškos.

Šalia to 1956 m. Vėlinių demonstracijoje bei neramumuose Vilniaus operos ir baleto teatre stichiškai prasiveržė dar Stalino laikais susikaupusi įtampa ir nepasitenkinimas. Sprendžiant iš dalyvių atsiminimų, šie įvykiai taip pat nebuvo parengti kokių nors organizacijų, nors irgi būta aktyvistų. Dauguma būsimų jų dalyvių tiesiog žinojo, kad kažkas svarbaus įvyks ir reikia dalyvauti. Studentai į Operos ir baleto teatro spektaklį atėjo iš anksto „prisirinkę obuolių, kiaušinių, pomidorų“¹⁹, nes jau žinojo, kad opera „Faustas“, kurioje turėjo dainuoti neseniai iš tremties grįžęs Antanas Kučingis, bus pakeista „Pilėnais“. Šios taip ir nepavyko atlikti dėl publikos protestų.

Tačiau šie pasipriešinimo pavyzdžiai rodo, kaip Vilnius pradeda ryškiau išsiskirti Lietuvos kontekste, bent jau lyginant su Kaunu. Itin ryškių skirtumų būta Vėlinių neramumuose: Kaune tai buvo nors ir neorganizuotos, bet aiškiai prieš santvarką nukreiptos akcijos, besitęsusios ne vienus metus (Karių kapinėse prie paminklo rinktasi dar Stalino laikais²⁰, o neramumai su smurto proveržiais vyko tris metus iš eilės), o Vėlinių įvykiai Vilniuje po 1956 m. nepasikartojo. Be to, 1956 m. Vilniuje susidūrimas su kelių žmonių kolonai užstojusiu kareivių ir milicininkų kordonu buvo gerokai silpnesnis nei Kaune: Vilniuje įvyko derybos tarp minios parlamentarų ir valdžios atstovų, o kai buvo paleisti iš minios milicininkų sučiupti eisenos dalyviai, žmonės tiesiog išsiskirstė. Tuo tarpu Kaune minia mėtė į milicininkus akmenis, siekė prasiveržti prie miesto partijos komiteto²¹. Sprendžiant iš atsiminimų, minios priešiškus pareigūnams Vilniuje ir Kaune buvo skirtingas. Tam galėjo turėti įtakos ir valdančiųjų pozicija: Vilniuje jie buvo pasirengę nuolaidoms (į minią kreipėsi generolas, siūlydamas nedaryti kvailysčių ir eiti namo²²), tuo tarpu Kaune buvo

¹⁹ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Vytautu Narbutu*, Vilnius, 2014-01-25, asmeninė autoriaus kolekcija.

²⁰ „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos. Sakytinės istorijos šaltinių rinkinys*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvys, 2015, p. 383.

²¹ Duomenys apie Vėlinių įvykius Vilniuje ir Kaune (iš įvairių skelbtų atsiminimų).

²² Zigmas Tamakauskas, „Audringojo rudens prisiminimai“, *Laisvės kovų archyvas*, 2007, t. 39, p. 108.

iš karto pasiruošta susidoroti su dar neprasidėjusios demonstracijos dalyviais. Vis tik tai, kad Vilniuje minia galų gale paklausė valdžios atstovų, gali rodyti didesnę vilniečių pasirengimą bendra(darbia)uti su valstybe. Nors, žinoma, gali būti, kad Vėlinių neramumų skirtumus šiuose miestuose nulėmė tiesiog įvairūs atsitiktinumai, skirtingai susiklosčiusios aplinkybės.

Turbūt vienas svarbiausių tai lėmusių veiksnių buvo tuomet vykęs Lietuvos kompartijos tautinės politikos pokytis – partijos lituanizacija ir apskritai lietuviškumo teisių didinimas leido tikėtis svarbius tikslus (visų pirma – tautinius) pasiekti legaliomis priemonėmis. Ir vykę pokyčiai tokias viltis patiesino. Šalia peticijos dėl Gedimino prospekto (kurios autoriai bei pasirašiusieji jokių represijų nesusilaukė) panašias viltis ir pasipiktinimą rodo kad ir piktas poeto Pauliaus Širvio raštas LKP CK sekretoriui apie tai, kaip jis negali parduotuvėse ar pašte susikalbėti lietuviškai²³. Nors rusų kalbos vartojimas Vilniuje liko problema visą sovietmetį, tačiau bent jau švietimo srityje lituanizacijos pokyčiai Juozo Bulavo rektoriavimo Vilniaus universitete laikais buvo akivaizdūs, o ir vidurinėse mokyklose lietuvių kalbos ugdymui buvo skiriama daug dėmesio.

Atrodo, jog būtent vilniečiai buvo imlesni tokioms viltims. Faktiškai gyvenimas naujame mieste reiškė, jog sovietinės propagandos, ypač ne tiesiogiai politinės, o giluminės, keičiančios vertybes ir ne akivaizdžiai politines nuostatas, įtaka jame buvo gerokai didesnė ir veiksmingesnė, kadangi naujieji miesto gyventojai neturėjo juos jungusios tradicijos, iš dalies šią tuštumą užpildė viešumoje siūlomi receptai. Taip Gražina Martinaitienė, prisimindama studijų metus Vilniuje, pasakojo: „atsirado kitas bendravimo būdas, jau atėjęs ir iš sovietinių filmų, iš rusiškų papročių, tai darė įtaką. [...] Mažuma prisitaikė prie daugumos vis dėlto, nes tokių atėjusių iš tos smetoninės kartos buvo mažuma, o daugumą sudarė tie berniukai ir mergaitės, atėję iš kaimo“²⁴. Kaunas, nepaisant represijų ir emigracijos, vis tik išsaugojo stipresnius ryšius su tarpukario tradicija, taigi ir didesnę vidinę nepriklausomybę nuo naujosios santvarkos. Tai dar Stalino laikais užfiksavo Rapolas Mackonis prisimindamas, jog iki perkėlimo į Vilnių Dailės institute Kaune buvo daug laisvesnė atmosfera. 1950 m. atvykęs į Vilnių, skirtumus tarp šių miestų jis ryškiai pajuto: „iš karto pajutau, kad čia anaip tol ne Kaunas, kad nesama jokios demokratijos ar laisvės. O ir liežuvį reikėjo „laikyti už dantų“²⁵.

Vis tik Kaune per Vėlines numalšinus paskutinius neramumus 1957 m. visoje Lietuvoje įsivyravo lojalistiškos tendencijos, o masinių politinių protestų nebūta pusantro dešimtmečio. Pogrindinių jaunimo organizacijų kiekis mažėjo, nors nuolat pasirodydavo antisovietinių užrašų ar proklamacijų, buvo nuplėšiamos sovietinės vėliavos ar pakabinamos

²³ Regina Laukaitytė, „Paulius Širvy: „Štai atsirado užkariautojai, net nenori lietuviškai kalbėti““, *Kultūros barai*, 2017, Nr. 12, p. 76–79.

²⁴ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Gražina Martinaitiene*, Vilnius, 2014-01-15, asmeninė autoriaus kolekcija.

²⁵ Jonas Mackonis, *Boružės odisejos: Pasiropinėjimai po laiko pievą*, Vilnius: Tyto alba, 2003, p. 138.

trispalvės, tačiau tai nebuvo organizuota veikla, jos mastus sudėtinga nustatyti. Veikė katalikiškas nepolitinis pagrindis (pagrindinės vienuolijos, religinių knygų dauginimas ir platinimas, slaptas religinis gyvenimas). Vis tik 1958–1971 m. viešos pasipriešinimo apraiškos buvo akivaizdžiai retesnės.

Tuomet visuomenėje vyko giluminiai pokyčiai: žmonės laisvėjo, plėtėsi jų akiratis, nuomonės darėsi vis įvairesnės, keitėsi ir požiūris į santvarką. Diskusijos spaudoje, tegul ir reguliuojamos, gana plačiai visuomenėje paplitę diskusijų klubai – visa tai augino drąsą. Ir tai savo ruožtu rodė potencialiai pasirengusių labiau rizikuoti žmonių kiekio didėjimą, kai nebebijoma ištraukti ir į keliančią represijų pavojų pagrindinę veiklą. Taip pat svarbu, kad 7-ajame dešimtmetyje išplito ir sustiprėjo neformalus pažinčių tinklas, sukūrę sąlygas 8-ajame dešimtmetyje visoje Lietuvoje atsirasti gausiems periodiniams pagrindžio leidiniams, ne tik religiniams, bet ir politiniams-antisovietiniams.

Pasipriešinimo intensyvėjimas 8-ajame dešimtmetyje

Tuomet Lietuvoje labai suaktyvėjęs pasipriešinimas buvo iš esmės pagrindinis. Einant į pabaigą tikslų nepasiekusiai 7-ojo dešimtmečio pabaigos–8-ojo dešimtmečio pradžios legalistinei peticijų dėl religijos laisvės kampanijai²⁶ aktyviau nusiteikę katalikų kunigai pasuko pagrindiniu keliu. Pirmąjį periodinį pagrindinį leidinį – *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika* – 1972 m. pradėjo leisti Suvalkijos kunigai, faktiškai – bendraminčių grupė, susiformavusi peticijų kampanijos metu ir remiama Lietuvos katalikų hierarchų. Šio leidinio, kaip ir katalikiško pasipriešinimo, sėkmę lėmė itin platus kunigų, pagrindžio vienuolių ir aktyvių tikinčiųjų tinklas, leidęs rinkti informaciją, dauginti ir platinti savilaidą, išlikti leidiniams po leidėjų areštų. Dėl šio tinklo sėkmingi buvo ir kiti kunigų leisti pagrindžio leidiniai, pvz., 1975 m. pasirodžiusi *Aušra*. Tačiau religinės savilaidos centras nebuvo Vilniuje.

Sostinėje 8-ajame dešimtmetyje atsirado nauja pasipriešinimo rūšis, turinti daug sąsajų su Rusijos disidentiniu pasipriešinimu, prasidėjusiu 7-ajame dešimtmetyje. 1976 m. pabaigoje Vilniuje susikūrė Lietuvos Helsinkio grupė (oficialus pavadinimas – „Helsinkio susitarimų vykdymui remti Lietuvos visuomeninė grupė“), siekusi stebėti ir skelbti apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje ir apginti tokių žmonių teises²⁷. Tai nebuvo originalus sumanymas – pirmoji tokia grupė susikūrė Maskvoje, kūrėsi jos ir kitose SSRS respublikose (iš Sovietų Sąjungos grupių Lietuvos buvo trečioji, po Ukrainos grupės).

Ši organizacija labai skyrėsi nuo viso ligtolinio antisovietinio pagrindžio Lietuvoje, nes

²⁶ Arūnas Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 248–249; *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 525–526.

²⁷ Jos veikla nuosekliausiai atspindėta dokumentų ir atsiminimų dvitomyje: *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Viktoras Petkus, Živilė Račkauskaitė, Mindaugas Uoka, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999; *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, pareiškimai, pasisakymai, straipsniai, laiškai*, t. 2, sud. Viktoras Petkus, Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių asociacija, 2007.

nebuvo nei pagrindinė (grupės nariai viešai skelbė savo narysę ir net gyvenamuosius adresus), nei antisovietinė (ji deklaravo siekį laikytis SSRS įstatymų – priversti pačią valstybę įgyvendinti savo įstatymus, taip pat ir jos pasirašytą Helsinkio baigiamąjį aktą, kuriame įsipareigota gerbti žmogaus teises). Šia prasme ji lyg ir tęsė legalistišką liniją, ryškią Vilniuje dar 6-ajame dešimtmetyje. Tačiau valstybės reakcija į Helsinkio grupės veiklą buvo kitokia nei į daugelį legalistinės opozicijos apraiškų – čia įžiūrėta nelojali ir, svarbiausia, politinė veikla – pasipriešinimas. Turint omenyje, kad sovietinė valstybė nesiruošė laikytis žmogaus teises užtikrinančių įstatymų, spaudimas jų laikytis iš tiesų buvo politinis pasipriešinimas. Tačiau jau aptarti skirtumai tarp pagrindžio ir Helsinkio grupės veiklos buvo didžiuliai.

Didžioji dalis Helsinkio grupės narių kūrėjų buvo vilniečiai – Viktoras Petkus (neformalus grupės lyderis), Tomas Venclova, Eitanas Finkelšteinas. Tačiau kitaip nei Maskvos Helsinkio grupė, lietuviškosios nariai nebuvo vien sostinės gyventojai: kun. Karolis Garuckas klebonavo Ceikiniuose, o Ona Lukauskaitė-Poškienė gyveno Šiauliuose. Tai, kad siekta apimti ne tik vilniečius, rodo šios grupės norą atstovauti visus Lietuvos gyventojus ne tik simboliškai, bet ir praktiškai.

Po V. Petkaus suėmimo 1977 m. grupės veikla atsinaujino 1979 m. Lietuvoje laisvėje likus tik dviem nariams, buvo nuspręsta priimti norinčius. Tai lėmė radikalų grupės veiklos pokytį. Apie įstojimą į grupę pareiškus Algirdui Statkevičiui, kuris Antrojo pasaulinio karo pabaigoje buvo nacių diversantas, turėjęs veikti Lietuvoje, iš grupės pasitraukė E. Finkelšteinas. Nėra iki galo aišku, kas tuomet vyko grupėje, mat A. Statkevičiaus priėmimas prieštaravo vienbalsiškumo principui, kai sprendimai priimami tik tada, jei visi nariai jiems neprieštaruoja, kurio iki tol laikytasi. Taip pat A. Statkevičiaus priėmimas sulaužė vieną iš dviejų Lietuvos Helsinkio grupės veikimo principų: grupės narys negalėjo raginti įsitraukti į smurtinę kovą, būti tarnavęs baudžiamosiose struktūrose, Vermachte ar buvęs partizanu²⁸.

Nuo tada vilniečių grupėje apskritai buvo mažuma: įstojus šiauliečiui Mečislovui Jurevičiui bei Adutišklio klebonui Broniui Laurinavičiui vilnietis tebuvo tik A. Statkevičius, o jį suėmus 1980 m. ir aktyviu grupės nariu tapus kauniečiui Vytautui Vaičiūnui, vilniečių joje apskritai neliko. Istoriografijoje yra paplitęs teiginys, kad grupės nariai yra buvę vilniečiai Vytautas Bogušis, Gintautas Iešmantas, Edmundas Paulionis, Nijolė Sadūnaitė²⁹, tačiau jie į ją įstojo tik 1988 m., kai organizacija buvo visai kitokia, veikusi kitomis aplinkybėmis.

1979 m. pabaigoje į grupę pasiskelbė įstojantis vilnietis Vytautas Skuodis, tačiau iki suėmimo jis nespėjo įsitraukti į jos veiklą. Įstoti jis nusprendė pajutęs suėmimo grėsmę³⁰. Ta-

²⁸ Živilė Račkauskaitė, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 8.

²⁹ Živilė Račkauskaitė, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Viktoras Petkus, Živilė Račkauskaitė, Mindaugas Uoka, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 11.

³⁰ Stojimo į Helsinkio grupę aplinkybės: Vytautas Skuodis, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius: Vaga, 1996, p. 110–112, 237–242.

čiau antrojo grupės veikimo laikotarpio nariai nebūtinai pritardavo pirminės grupės narių idėjoms ir nuostatom. Taip V. Skuodis paklaustas, kodėl nebandė grupės nariu tapti dar iki gresiant suėmimui, sakė netikėjęs tokios veiklos prasmingumu: „Tai pasiviešinsi – iš karto tave, taip sakant, ir užlauš. Pašalins iš darbo... Tai kokia prasmė? [...] visi mūsų pagrindžio spaudos leidėjai, rinkėjai, platintojai žymiai daugiau nuveikė negu Helsinkio grupė“³¹.

Helsinkio grupės veiklos modelis buvo nevietinis, perimtas iš Maskvos disidentų, tai irgi liudija Vilniaus specifika – sostinė atrodo buvusi gerokai atviresnė naujoms idėjoms, net ir toms, kurios ateidavo iš Rusijos. Šiaip Lietuvos pagrindininkai atrodo buvę gerokai atsargesni idėjų iš svetur atžvilgiu, nors katalikiškas pagrindis Helsinkio grupės modelį panaudojo kurdami Lietuvos tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetą, o ir LKKB pavadinimas bei turinio kryptis nusižiūrėta nuo maskviškės *Einamųjų įvykių kronikos*. Lietuvoje vyraujant tautiniam pasipriešinimui, katalikų pasipriešinimas buvo orientuotas į religines ir tautines teises, tuo tarpu Helsinkio grupei rūpėjo ir pilietinės. Apskritai ji siekė neapsiriboti lietuvių tauta, ginti visų Lietuvos gyventojų teises, taip pat ir žydų teisę išvykti į Izraelį (jiems grupėje atstovavo E. Finkelšteinas).

Tačiau Lietuvos kontekste turbūt dar svarbesnis jau minėtas Helsinkio grupės atsiribojimas nuo partizaninio pasipriešinimo ir bendradarbiavimo su naciais karo metu. Tokia pozicija kirtosi su Lietuvos visuomenėje stipriomis tendencijomis – bendradarbiavimo su naciais vardan pasipriešinimo sovietams. Atsiribojimas nuo partizanų rodo, kad Helsinkio grupė nelaikė savęs antisovietinės pasipriešinimo tradicijos dalimi. Juk pagrindžio spaudoje partizanų veikla nors ir neminėta dažnai, tačiau laikyta tokios tradicijos dalimi ir vertinta tik teigiamai. Taip 1978 m. pagrindinės Aušros 11-ame numeryje paminėjus partizanų pralaimėjimą, jų ir jų rėmėjų patirtas represijas, nekaltų žmonių žūtis ir kitas netektis partizaninio pasipriešinimo metu, vis tiek konstatuota: „O vis tik partizaninis judėjimas buvo reikalingas. Jeigu jo nebūtų buvę, lietuvių tauta būtų neatlikusi to, ką tuo istorijos momentu turėjo atlikti“³². Galima svarstyti, kiek tokią Helsinkio grupės poziciją lėmė partizaninės kovos nesuderinamumas su žmogaus teisių ir laisvių idėjomis, o kiek – sovietinės propagandos įtaka, kurioje partizanai vaizduoti kaip banditai, kovoję su taikiais sovietinę Lietuvą statančiais žmonėmis. Tačiau toks požiūris reiškė visiškai kitokį santykį su Lietuvos praeitimi nei vyravęs pagrindyje.

Kita išskirtinė vilnietiška 8-ojo dešimtmečio organizacija, kurią galima laikyti beveik Helsinkio grupės antipodu – Lietuvos laisvės lyga, įkurta Antano Terlecko 1978 m. birželio 14 d. Tai, visų pirma, tautinė organizacija, kovojusi už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, siekusi ugdyti lietuvių tautinę, religinę ir politinę savimonę, ypatingą dėmesį skyrusi

³¹ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Vytautu Skuodžiu*, Vilnius, 2001-03-27, asmeninė autoriaus kolekcija.

³² „Partizanų kovos Lietuvoje“, *Aušra*, t. III: 1978 m. gegužis–1979 m. vasaris, Nr. 11/51–15/55, Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 6.

Ribentropo-Molotovo pakto demaskavimui³³. Kartu ji leido savo pagrindinį leidinį „Vytis“, jos nariai neskelbė savo tapatybių. Atrodytų, kad tai klasikinė pagrindinė organizacija, niekuo nesiskirianti nuo 5–6-aisiais dešimtmečiais veikusių. Tačiau skirtumai – gana dideli. Visų pirma, pagrindyje formalios organizacijos nebekurtos, net jaunimas 8-ajame dešimtmetyje tuo jau beveik nebeužsiėmė – KGB per visą dešimtmetį užfiksavo tik 4 jaunimo pagrindines organizacijas (dvi iš jų – be pavadinimo, taigi vargu ar tai buvo tikros organizacijos, viena iš jų – Vilniuje)³⁴. Tai rodo vis didesnę pasipriešinimo diferenciaciją Vilniuje, nulemtą tiek miesto dydžio, tiek ir į jį patenkančių įtakų įvairovės.

Kitas svarbus Laisvės lygos bruožas – ji neturėjo jokios fiksuotos narystės, kiekvienas pritariantis jos idėjoms galėjo laikyti save jos nariu. Taip pasielgta siekiant apsunkinti darbą KGB ir išvengti griežtesnių bausmių, kurios grėsė už dalyvavimą pagrindinėje organizacijoje. Tačiau kartu tai reiškė, kad siekta formuoti ne tiek organizaciją, kiek judėjimą, panašų į būsimą Sąjūdį, vienijantį tautiečius bendraminčius. Beje, organizacijos be narystės idėją siūlė ir Gintautas Iešmantas, rašęs tekstus neegzistuojančių Lietuvos komunistų sąjungos ir „Judėjimo už Lietuvos išstojimą iš SSRS“ vardu³⁵. Tai, kad Vilniuje leistose pagrindžio *Perspektyvose* skelbti dar ir kitos neegzistavusios organizacijos – „Lietuvių kalbos gynimo iniciatyvinės grupės“ vardu parašyti dokumentai, rodo tarsi neatitinkantį laiko dvasios vilniečių pagrindininkų susižavėjimą organizacijomis. Tiesa, dangstymąsi išgalvotomis organizacijomis gali paaiškinti ir noras pademonstruoti pasipriešinimo dydį bei įvairovę. Vis tik Vilnius 8-ajame dešimtmetyje tapo pagrindinių ir pasipriešinimo organizacijų centru, nors išliko ir legalistinė opozicinė veikla.

Grįžtant prie Laisvės lygos, tai buvo Antano Terlecko aplinkos žmonių sambūris, realiais jos nariais buvo Vladas Šakalys, Julius Sasnauskas, Jonas Volungevičius, Petras Cidzikas ir kiti šio rato žmonės³⁶. Ši grupė iš esmės buvo ne pagrindinė, o savo veikimo būdu labiau disidentinė. Nors jos nariai ir laikėsi konspiracijos, ypač leisdami leidinį ir vykdydami kitus darbus pagrindyje, tačiau dažni jų susitikimai Antano Terlecko namuose rodė juos esant aiškia ir atvira opozicine grupe, kurią sunku pavadinti pagrindine. Būtent dėl to į A. Terlecką ir jo aplinką nepatikliai žiūrėjo dalis pagrindininkų manė, jog bendravimas su jais gresia konspiracijos nesilaikymu: „Terleckas viešai demonstruodavo viską“³⁷.

Tai buvo atvira, neslepianti savo pažiūrų ir gerai saugumui žinoma žmonių grupė. Tokia atvira ji buvo bene vienintelė Lietuvoje ir tai ją sieja su Helsinkio grupe, kurioje narystė

³³ Lygos nuostatos atsispindi organizacijos pagrindiniame leidinyje: *Vytis*, Nr. 1–3, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1993.

³⁴ Juozapas Romualdas Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, p. 383.

³⁵ Voldemaras Klumbys, „Pagrindžio leidinys: *Perspektyvos* (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 194.

³⁶ Plačiau apie jos veiklą: Gintaras Šidlauskas (sud.), *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*. Dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija, Vilnius: Naujoji matrica, 2004; *Lietuvos Laisvės Lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, 2 kn., sud. Gintaras Šidlauskas, Vilnius: Naujoji matrica, 2006.

³⁷ „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro...*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, p. 402.

apskritai neslėpta. Jei disidentus įvardintume kaip grupę žmonių, atvirai išsakančių savo nuomonę ir kovojančių už žmogaus teises, tai Laisvės lygos atvirumas ją artintų prie disidentų, o tolintų susitelkimas į tautinius reikalus ir kova prieš SSRS, bet ne nenoras veikti pagal sovietinius įstatymus.

Apie vilniečių pagrindininkų atvirumą verta paminėti, kad Vilniaus pagrindininkai ir disidentai 8–9-ajame dešimtmetyje turėjo viešą susitikimų vietą – ja tapo Šv. Mikalojaus bažnyčia, į kurios šventorių po mišių kiekvieną sekmadienį susirinkdavo net ir netikintys pasipriešinimo dalyviai. Ateidavo iki penkiolikos pagrindininkų, kartais jie atsivesdavo ir besidominčių, bet su pagrindžiu nesusijusių patikimų žmonių. Šioje erdvėje be didesnių įtarinėjimų buvo galima susitikti ir pasikeisti svarbia informacija³⁸. Taigi net ir čia pasireiškia pagrindininkų atvirumas, apie kurio analogą Kaune nėra žinoma. Galima teigti, kad ir Lietuvoje kartojo Maskvos ir Leningrado (dab. Sankt Peterburgas) priešprieša, kai Maskvoje veikė atviri disidentai, o Leningrade – besislapstantys pagrindininkai³⁹. Lietuvoje disidentinių Vilnių galima priešpriešinti pagrindiniam Kaunui. Nors jokių būdu negalima teigti, kad Vilniuje dominavo disidentai, tačiau būtent ten susiformavo atvirų disidentų fenomenas, liudijantis sostinės specifiką Lietuvos pasipriešinimo istorijoje.

Kita 8-ojo dešimtmečio pasipriešinimo Vilniuje ypatybė buvo jau trumpai minėtas idėjinis turinys. Lietuvoje dominavo tautinė ir religinė pasipriešinimo srovės⁴⁰. Jos buvo glaudžiai persipynusios, tautiniams klausimams skirtos Aušros leidėjai buvo kunigai, o daugumoje pagrindinio leidinių tautiškumas ir katalikybė buvo neatsiejami⁴¹. Savilaidoje nuolat teigta, kad nusilpus tautos religingumui ji pasmerkta nutautėjimui, o tautiškumas matytas kaip svarbi katalikybės dalis. Vienuose pagrindiniuose leidiniuose stipriau išreikštas tautiškumas (*Aušra*), kituose – religingumas (*Rūpintojėlis*), tačiau tokia sąsaja laikyta natūralia ir neišvengiama. Todėl tautiškumo svarba ryški net ir konkrečių sovietinės antireliginės politikos apraiškų demaskavimui skirtoje LKKB. Taigi įprastai religija ir tautiškumas nebūdavo supriešinami.

Tuo tarpu Vilniaus savilaidoje tautiškumo ir religijos santykis neretai vertintas kitaip. Čia ir vėl išsiskiria A. Terlecko idėjos, skelbtos jo leistuose leidiniuose „Laisvės šauklys“ ir „Vytis“: tautiškumas juose ne tik svarbesnis už katalikybę, bet religinis pasipriešinimas dar ir kritikuotas kaip skiriantis per mažai dėmesio politinei kovai ir tautiškumo išsaugojimui: „Katalikiškoji opozicija mano, jog tik religija gali išgelbėti mūsų tautą nuo sunykimo. Todėl visas jos dėmesys sutelktas į religinę laisvę. Mūsų supratimu, svarbiausios Lietuvos

³⁸ *Ibid.*, p. 409–410.

³⁹ Šią priešpriešą ir abiemis pasipriešinimo būdams būdingą psichologiją aprašė: Владимир Бужовский, „И возвращается ветер...“, *Письма русского путешественника*, Москва: Демократическая Россия, 1990, с. 185–188.

⁴⁰ Plačiau: Tomas Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980, pp. 123–143, 152–167.

⁴¹ Kęstutis K. Girmius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 161–172.

problemos yra tautinio pobūdžio. Ir net visos religinės laisvės suteikimas dar toli gražu tų problemų neišspręstų⁴². A. Terleckas buvo nepatenkintas, kad katalikų leidžiamose *Katalikų bažnyčios kronikoje* ir *Aušroje* tam skirta mažai vietos. Nors buvo praktikuojantis katalikas, tačiau iš jo dienoraščių ryškėjantis santykis su katalikybe – utilitarinis: katalikybę reikia ginti, nes su religiniu jausmu iš jaunimo išraunama ir tautinė pasaulėjauta, o „prieš bažnyčią kovojama tik kaip prieš tautinių tradicijų saugotoją“⁴³. Taigi religija čia visiškai pajungiama tautiškumui. Mažai vietos tikėjimui skyrė ir kitų Vilniaus pagrindininkų leisti pagrindžio leidiniai: „Perspektyvos“, „Alma Mater“.

Atsargesnį vilnietiškos savilaidos santykį su katalikybe galima sieti su Vilniaus specifika. Kaip jau minėta, absoliuti dauguma jo gyventojų buvo naujakuriai, paveldėję labai mažai senųjų tradicijų. Todėl jame buvo stipresnis sovietinės politikos poveikis, taip pat ir antikatalikiškas. Vilniuje, nei stipriau tarpukario tradicijas jautusiame Kaune, galėjo geriau įsitvirtinti ir labiau sovietinės modernizacijos paveiktas tautiškumo variantas. Tai, kad ir pagrindyje egzistavo dviejų didžiųjų Lietuvos miestų priešprieša, rodo A. Terlecko aplinkoje plitęs tekstas, kuriame būtent kaunietiškas tautiškumas sietas su itin neigiamai vertinamu miesčioniškumu ir prisitaikėliškumu⁴⁴. Šie bruožai, beje, buvo nuolatiniai sovietinės propagandos kritikos objektai, taigi ir jų kritikavimas gali rodyti sovietinių diskursų įtaką Vilniaus pagrindžiui.

Tokią Vilniaus pasipriešinimo specifiką galima paaiškinti ir grynai materialinėmis priežastimis. Visoje Lietuvoje didžioji savilaidos dalis buvo susijusi su religiniais tinklais, kurie dažniausiai buvo ne tik svarbūs, bet ir būtini jos funkcionavimui. Savilaidą dažnai daugindavo vienuolės, remdavo kunigai, turėję pakankamai lėšų, kurių savilaidos kūrimui ir dauginimui reikėjo nemažai. Bet svarbiausias buvo religinis jos platinimo tinklas, kuris galėjo užtikrinti geresnį leidinių paplitimą ir, svarbiausia, galimybę pasiekti užsienį, būti ten paskelbtiems ir grįžti į Lietuvą Vakarų radijo stočių bangomis. Taigi katalikų pagrindiniai tinklai buvo labai svarbūs savilaidos atsiradimui ir plėtrai. Jie neišvengiamai dominuodavo pagrindžio erdvėje – kitokių pažiūrų pagrindininkams būdavo sudėtinga parengti ir išplatinti leidinį. O jų straipsniai, nusiųsti į kitus leidinius, galėjo būti tiesiog nespausdinami. Dalis nereliginės krypties pagrindininkų netgi kalbėjo apie savotišką religinę cenzūrą, neskelbiančią jų tekstų ir nepraleidžiančių jų leidinių į užsienį⁴⁵. Tai kėlė jų pasipiktinimą, kuris iš dalies lėmė *Perspektyvų* atsiradimą ir tai, kad A. Terleckas su bendraminčiais pradėjo leisti savo ledinius.

⁴² A. Terlecko mintys pokalbyje su užsienio korespondentais: *Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys. 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005, p. 320.

⁴³ Antanas Terleckas, *Rezistentų dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius: Naujoji matrica, 2008, p. 443, 178.

⁴⁴ Voldemaras Klumbys, „Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu“, *Colloquia*, 2009, Nr. 22, p. 66–70.

⁴⁵ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Stasiu Stunguriu*, Vilnius, 2001-07-12, asmeninė autoriaus kolekcija; „Albertas Žilinskas“, *Kazkas tokio labai tikro...*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, p. 407.

Taigi tam, kad galėtų pasirodyti ne tik religinė ir religinė-tautinė savilaida, turėjo ne tik būti atitinkamai nusiteikusių žmonių, bet ir susikurti reikalinga infrastruktūra, nuo religinių tinklų mažai priklausomi arba visai nepriklausomi pagrindiniai tinklai, suteikiantys tokios veiklos galimybę. Būtent Vilniuje ir susiformavo geriausios sąlygos tokiai veiklai: čia gyveno daugiausiai žmonių, egzistavo plačiausias įvairių nuomonių spektras, buvo daugiausiai kultūrinių veiklų bei galimybių gauti reikalingą informaciją. Vis tik sostinės, nors ir priklausančios sąjunginei respublikai, statusas reišė geresnį materialinį ir kultūrinį jos gyventojų aprūpinimą. Stipriau čia veikė ir teigiamos sąjunginės įtakos, per kurias pasiekdavo ir Vakarų kultūros tendencijos. Net ir didelės rusų bei lenkų mažumos reišė tiek ryškesnį grėsmės lietuvių tautai suvokimą, tiek ir įvairesnę kultūrinę aplinką, vėlg skatinančią liberalesnių pažiūrų formavimąsi. Na, ir vilniečiams buvo lengviau užmegzti tiesioginius ryšius su Maskva ir jos disidentais.

Todėl būtent Vilniuje 1978 m. pradėtas leisti pagrindinis leidinys „Perspektyvos“, skelbęs eurokomunistines idėjas, tai yra, kritikavęs sovietinę santvarką ir okupaciją ne iš „dešinės“ kaip įprasta lietuviškoje savilaidoje, o iš „kairės“. Jų autorius buvo žurnalistas Gintautas Iešmantas, kurio pažiūrose derėjo kairiosios idėjos ir tautiškumas, nepriklausomybės siekis. Tačiau *Perspektyvas* leido ne jis, o Vilniaus universiteto docentas geologas V. Skuodis. Jis nebuvo kairiųjų pažiūrų, tikintis, dauginęs *Katalikų Bažnyčios Kroniką*, tačiau jo devizas buvo leisti skleisti pačioms įvairiausioms nuomonėms, net ir toms, kurioms jis pats nepritarė. Toks liberalus požiūris liudijo vis didesnę idėjinę savilaidos diferenciaciją, vykusią 8-ojo dešimtmečio antroje pusėje ir būtent Vilniuje. V. Skuodžio tinklas surado išėjimą į Maskvą (beje, per rusus, nemokėjusius lietuviškai, tačiau galėjusius nugabenti leidinį į Maskvą ir perduoti jį tenyščiams disidentams⁴⁶), o per ją – ir išėjimą į užsienį.

Tačiau šią veiklą nutraukė KGB, dešimtmečio pabaigoje sustiprinusi represijas. 1979 m. suimti *Perspektyvų*, *Vyčio*, *Alma Mater* leidėjai. Pastarasis kultūrinis tautinis leidinys buvo skirtas Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejui, plačiai švęstam Lietuvoje, jį leido vilnietis mokytojas Povilas Pečeliūnas, universiteto absolventas. Po leidėjų suėmimo kurį laiką dar ėję leidiniai sustojo – dar po keletą numerių išleido likę *Perspektyvų* ir *Vyčio* leidėjų tinklai, tačiau jų pajėgų neužteko ilgalaikiai spaudos veiklai. Kitaip nei religinės savilaidos atveju, tokios savilaidos pagrindiniai tinklai buvo nedideli ir todėl sunkiai atsigaudavo nuo represijų, ypač suėmus pagrindinius tokių tinklų žmones⁴⁷.

Žinoma, pagrindinė veikla reišėsi ne vien savilaida. Svarbus dalykas buvo ir įvairių peticijų bei kreipimūsi į tarptautines organizacijas rašymas. Žymiausia tokių – 45 baltijiečių memorandumas, adresuotas Jungtinių Tautų Organizacijos generaliniam sekretoriui

⁴⁶ Plačiau: Voldemaras Klumbys, „Pogrindžio leidinys *Perspektyvos* (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 197.

⁴⁷ Plačiau apie tinklų skirtumus: Ainė Ramonaitė, Voldemaras Klumbys, Rytė Kukulskytė, „Pogrindžio spaudos leidėjų tinklai sovietmečio Lietuvoje“, *Informacijos mokslai*, 2015, t. 71, p. 50–67.

Kurtui Valdhaimui ir Helsinkio susitarimų baigiamąjį aktą pasirašiusių šalių vyriausybėms. Jame buvo prašoma likviduoti Antrojo pasaulinio karo ir sovietinės okupacijos padarinius – išvesti svetimą kariuomenę iš Baltijos respublikų. Jį pasirašė 36 lietuviai, dauguma jų – vilniečiai. Memorandumą sumanė A. Terleckas, todėl didelė dalis pasirašiusių – jo tinklo žmonės. Šis dokumentas susilaukė nemažai dėmesio Vakaruose, būtent jis paskatino pirmą kartą per visą okupacijos laikotarpį okupacijos klausimą svarstyti politiniu lygmeniu Vakarų šalyse. 1983 m. sausio 13 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją dėl padėties Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje⁴⁸.

Verta paminėti ir kitokio elgesio Vilniuje apraiškas – 1977 m. spalio mėnesio futbolo sirgalių eitynes miesto centre su antisovietiniais šūkiais ir veiksmais (SSRS Konstitucijos sužadinimu)⁴⁹, pasibaigusias riaušėmis su milicija. Tai nepagrindinis, spontaniškas, masinis slopinamų emocijų proveržis, primenantis Vėlinių neramumus ir „kalantines“. Tai, jog panašiu laiku pradėtos leisti *Perspektyvos*, įsikūrė Lietuvos laisvės lyga, turbūt liudija visuomenėje vykusį lūžį ir tai, kad Vilniuje nepasitenkinimą santvarka viešai pradėjo reikšti ne vien pagrindininkai. Futbolo sirgalių eitynės su politiniais šūkiais kartodavosi ir vėliau, tačiau valdantieji galėjo lengvai depolitizuoti tokius įvykius Centro akyse kaip tiesiog sirgalių neramumus.

Baigiant 8-ojo dešimtmečio pasipriešinimo analizę reikėtų aptarti vieno iš straipsnio recenzentų pastabą, kad pasipriešinimo Kaune nuosmukį šiame dešimtmetyje lyginant su Vilniumi lėmė iki tol sąlyginai kultūriškai laisvo Kauno gyvenimo visiškas užgniaužimas, kurio Vilnius nepatyrė. Iš tiesų: 1972 m. buvo pakeistas laisvės ribas bandžiusio žurnalo „Nemunas“ redaktorius, Jonas Jurašas priverstas palikti Kauno dramos teatrą, Modris Tenisonas – jame veikusią savo suburtą pantomimos trupę. Be to, iki 1972–1974 m. represijų Kaunas buvo ir nesisteminio veikimo centras (svarbiausia *Kronikos* sklaidos ir platinimo vieta, jame aktyviai veikė moterų vienuolijos, Eucharistijos bičiulių draugija, etnokultūrinio sąjūdžio klubai, būreliai, ansambliai, ant leistinum ribos balansavusios roko grupės, hipių bendruomenės)⁵⁰. Tarpukario tradicija, kiek kitoks tautiškumo suvokimas, nuotolis nuo sostinės ir jos prievaizdų prisidėjo prie didesnės laisvės Kaune palyginti su Vilniumi. Tačiau ar padidėjęs valstybinių struktūrų spaudimas iš tiesų kardinaliai pakeitė pasipriešinimo (būtent jo) Kaune paveikslą? Nors po 1973 m. represijų *Kronikos* leidybos centras persikėlė į Kybartus, tačiau Kaunas ir toliau liko faktišku katalikiškos savišaldos centru. Jame sumažėjo bandymų tikrinti laisvės ribas, balansavimo ant leistinum ribos apraiškų. Tačiau tai, viena vertus, vyko visoje Lietuvoje, o kita vertus, kaip tik galėjo

⁴⁸ Arvydas Anušauskas, Birutė Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė. Baltijos šalių išsivadavimo kelių paieškos. Pilietinis protestas ir Europos parlamentas 1979–1983 metais*, Vilnius: Lietuvos Respublikos seimas, 2002.

⁴⁹ Kazys Preikšas, „Tikrasis bolševiko kelias“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2021, Nr. 3, p. 21.

⁵⁰ Plačiau apie Kauno kultūrinio gyvenimo specifiką ir jo pokyčius po „kalantinių“, žr. Arūnas Streikus, „Laisvės akivaras stagnuojančios imperijos periferijoje“, sud. Kristina Budrytė-Genevičė, 197, *Pramušti sieną*, Kaunas, 2022, p. 18–45.

skatinti antisovietinę kauniečių radikalizaciją, kartu – ir pasipriešinimo radikalumą. Galima tik spėlioti, ar būtų jame susiformavusios liberaliojo pasipriešinimo organizacijos ir leidiniai, jei nebūtų 8-ojo dešimtmečio pradžios represijų. Tačiau toliau leista ir katalikiška pagrindžio spauda, o katalikų komunikaciniai tinklai Kaune išliko nepaisant represijų, todėl pasipriešinimas jame buvo stabilesnis nei Vilniuje, kur buvo beveik sutriuškintas 8-ojo dešimtmečio pabaigos represijų.

Pasipriešinimo kaita 9-ajame dešimtmetyje

Po tokio pagrindinės ir pasipriešinimo veiklos suaktyvėjimo 8-ojo dešimtmečio antroje pusėje ir represijų jo pabaigoje 9-ajame dešimtmetyje pasipriešinimas Vilniuje kaip ir visoje Lietuvoje susilpnėjo. Kartais ir sostinėje pasirodydavo savilaidos leidiniai (*Juventus academica*, *Kova*), tačiau jie leisti jaunimo, būdavo trumpalaikiai, plačiau nepaplisdavo – aktyviausiems pagrindininkams kalint pagrindinė veikla nebuvo labai aktyvi. Kaunas, turėjęs stipresnę katalikišką pagrindinį tinklą, išaugino daugiau pagrindinių leidinių nei Vilnius, kurio pagrindinė veikla labiau rėmėsi į ryšias pagrindžio asmenybes ir jų kontaktus.

Tai, be abejo, nereiškia, kad 9-ajame dešimtmetyje pagrindis Vilniuje visai apmirė. Tebeveikė savilaidos platinimo tinklai, formavosi ir nelegalių knygų dauginimo centrai, gana dideliais kiekiais dauginę ir platinę įvairias knygas (nuo tarpukarinių, išėivijoje leistų iki erotinių knygų atšviėtų). Vienas tokių centrų, Gedimino Jakubčionio ir Alfonso Vinclovo, daugino Zenono Ivinskio „Lietuvos istoriją“, Maceinos „Niekšybės paslaptį“, Bronio Railos „Kitokios Lietuvos ilgesį“, *Lietuvių archyvo* numerius, knygos pasiekdavo iki 400 egz. tiražą – tai milžiniški mastai Lietuvos pogrindyje⁵¹.

Kokybinį savilaidos augimą rodo faktas, kad joje ne tik daugintos ir platintos, bet ir kurtos knygos: Vytauto Šilo parašytas „Vadovas po Mažąją Lietuvą“ 1981–1983 m. susilaukė net trijų laidų, paskutinio tiražas buvo tiesiog astronominio dydžio nereliginiam pagrindžiui – 1500 egz.⁵² Be to, stiprėjo ir svarbus tapo nesovietinis (nepolitinis, tiesiogiai neantisovietinis) pagrindis. Tokias tendencijas gerai iliustruoja faktas, kad 1983 m. Vilniuje pradėjo eiti savilaidinis křišnaistų leidinys „Troškimų medis“⁵³.

Baigiant verta trumpai aptarti 1987-ųjų mitingą prie Adomo Mickevičiaus paminklo. Jis išskirtinis ne tik Vilniaus pasipriešinimo istorijoje – tai buvo pirmas nesankcionuotas mitingas Vilniuje po spontaniškos demonstracijos per 1956 m. Vėlinės ir pirmas toks mitingas Lietuvoje, kuris nebuvo išvaikytas jėga, nors jo vietoje stovėjo daug milicininkų, su-

⁵¹ „Alfonsas Vinclovas“, *Kažkas tokio labai tikro...*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, p. 92–93.

⁵² *Ibid.*, p. 93.

⁵³ Rasa Pranskevičiūtė, Tadas Juras, „Acting in the underground: Life as a Hare Krishna Devotee in the Soviet Republic of Lithuania (1979–1989)“, *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 2014, Vol. 7, No. 1, p. 15.

kiojosi saugumiečiai. Per užsienio radijo stotis iš anksto buvo pranešta, kur ir kada jis vyks, pora dienų prieš numatytą datą oficiozinėje *Komjaunimo tiesoje* pasirodė straipsnis apie planuojamą renginį, iš anksto smerkiantis jo dalyvius. Taigi apie jį žinojo ir miestiečiai, ir saugumiečiai. Todėl drąsesni vilniečiai (ne tik jie – mitinge dalyvavo ir iš kitų miestų atvykę žmonės) numatyto laiku tarsi atsitiktinai ėjo pro šalį ir smalsumo vedami sustojo sužinoti, kas čia vyksta, ko susibūrę šie žmonės⁵⁴. Taip saugumiečių klausinėjami teisinosi dauguma atpažintų dalyvių. Net ir tokiam dalyvavimui reikėjo didelės drąsos – ne vienas žinojusiųjų prisipažino nedrįsęs nueiti, nors ir labai norėjęs.

Ne iki galo aišku, kodėl nebandyta išvaikyti mitinguojančių, turbūt paveikė Maskvoje jau visai įsisiūbavusi, bet Lietuvoje tuomet dar gana menkai jaučiama *perestroika* (liet. pertvarka). Šiuo atveju ir vėl pasireiškė Vilniaus specifika – sostinė *perestroikos* vėjai pasiekė anksčiau nei kitas Lietuvos dalis, čia jie buvo labiau jaučiami. O ir įvykius sostinėje Maskva geriau matė – tai irgi galėjo prisidėti prie sprendimo nevaikyti mitingo, taip pratęsiant beveik nesmurtinio 1956 m. Vėlinių demonstracijos išvaikymo „tradiciją“. Taigi ir šiuo atveju respublikinės sostinės vaidmuo veikė pasipriešinimo apraiškas bei formas. Ir kartu – šis mitingas grąžino ir įtvirtino Vilniaus kaip pasipriešinimo centro vaidmenį, kurį pratęs Sąjūdžio veikla.

Išvados ir apibendrinimai

Pasipriešinimo Vilniuje istorijos bruožai rodo, kad tiek sovietinės respublikos sostinės statusas, tiek ir miesto socialinė, net demografinė istorija darė poveikį to pasipriešinimo ypatybėms. Tai, kad į miestą atsikėlė daug nelietuvių iš kitų SSRS regionų, kad atsikėlę lietuviai jautėsi svetimi Vilniuje, neturėjo nusistovėjusių ryšių tarpusavyje, pokariu iš pradžių sunkino pagrindinių organizacijų kūrimą.

Prie Vilniaus pasipriešinimo ypatybių prisidėjo ir tai, kad naujieji miesto gyventojai buvo stipriau veikiami sovietinės propagandos ir santvarkos diegiamo gyvenimo būdo, nes Vilniuje, kitaip nei Kaune, nebuvo išlikusios stiprios tarpukario tradicijų įtakos, veikusios kaip svari sovietinės įtakos atsvara. Nors dauguma atvykėlių ir turėjo iš kaimo atsineštas tradicijas, vis tik nutolus nuo jas palaikančių bendruomenių ir gyvenant kitokioje – miesto – erdvėje, reikalavusioje kitokių įgūdžių, jų poveikis silpo ir negalėjo atsispirti miesto gyvenimui pritaikytiems sovietiniams receptams.

Jau 6-ajame dešimtmetyje išryškėjo pasipriešinimo Vilniuje skirtumai: Vėlinių demonstracijos dalyviai elgėsi ne taip agresyviai kaip Kaune, tačiau ir jėgos struktūrų bei Vilniaus vadovai ėmėsi iniciatyvos derėtis su emocinga minia, tai leido išvengti riaušių. Atrodo, kad panašus valdžios atstovų atsargumas lėmė ir tai, jog nebuvo bandoma išvaikyti 1987 m. mitingo. Sostinės statusas reiškė, kad į įvykius joje Centras žiūrės atidžiau ir

⁵⁴ Taip apie savo dalyvavimą mitinge Juozui Baltušiiui pasakojo Vidmantas Valiušaitis: Juozas Baltušis, *Vietoj dieno-raščio, 1984–1990*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2020, p. 556.

vertins juos griežčiau nei kituose regionuose, todėl ir Lietuvos valdantieji elgėsi atitinkamai. Tačiau prieš futbolo aistrualių eitynes jėgą panaudoti buvo paprasčiau, nes jos lengvai depolitizuojamos.

Kita vertus, sovietinės sostinės aplinka darė žmones lojalesnius santvarkai. Tai irgi paaiškinama tiek aukštesniu sostinės gyvenimo lygiu, tiek kultūrinio elito (turinčio ką prarasti, todėl labiau linkusio prisitaikyti) koncentracija. Lojalumo apraiškos matyti jau 1955–1956 m., kai Vilniaus aukštųjų mokyklų studentai, būsimieji humanitarinės inteligentijos atstovai, bandė peticijomis pasiekti jiems svarbių kultūrinių, tautinių tikslų. Nors tokia legalistinės opozicijos taktika labiau priskirtina prisitaikymo elgsenai, kartais ji naudota ir pasipriešinimo dalyvių. Legalistinė elgsena įsitvirtino tarp (visų pirma) Vilniaus inteligentijos.

Legalistinė tradicija gali paaiškinti ir 8-ojo dešimtmečio specifiką: pagrindinė veikla rodė didesnę priešišumą sovietinei santvarkai, labiau tautinę ir religinę kovą prieš okupantus, tuo tarpu disidentinis pasipriešinimas, naudojantis legalistinę taktiką, akcentavo universalias žmogaus teises, sovietinių įstatymų laikymąsi, taip tarsi pripažįstant sovietinės santvarkos legitimumą. Net ir turint omenyje, kad legalizmas dažnai tebuvo priedanga, vis tik jo naudojimas rodo sovietinės disidentinės kultūros poveikį Vilniaus pasipriešinimui.

Tokias Vilniaus ypatybes rodė ir skirtumai tarp Vilniaus ir Kauno jaunimo: Vilniuje buvo daug studentų, kurie turėjo ką prarasti, jei negalėtų baigti studijų, tuo tarpu Kaune būta daugiau darbininkiško jaunimo. Čia verta prisiminti „kalantinių“ neramumus Kaune, kur dalyvavo daugiausia būtent darbininkiškas jaunimas. Vilniuje nemaža darbininkijos dalis buvo nelietuviai, tai irgi galėjo prisidėti prie mažesnio protestų potencialo. Tačiau 8-ojo dešimtmečio antroje pusėje futbolo sirgalių eitynėse prasiveržė ir jis.

Vis tik Vilniuje egzistavo ne tik lojalistinė opozicija, bet ir pagrindinis pasipriešinimas, institucionalizavęsis 8-ajame dešimtmetyje periodinės savilaidos leidiniais ir pasipriešinimo organizacijomis. Šiuose baruose Vilnius taip pat išsiskyrė, nes čia buvo ryškesnė liberalioji savilaidos srovė, akcentavusi ne tik tautines, bet ir žmogaus teises, dialogo savilaidoje paieška. Taip pat Vilniuje būta silpnesnės religinio pogrindžio įtakos. Tačiau nereliginio pasipriešinimo palaikymo tinklas buvo gerokai mažesnis ir silpnesnis nei religinio, todėl po represijų prieš pogrindininkus ir disidentus 8-ojo dešimtmečio pabaigoje Vilniaus periodinė savilaida labai nukentėjo – beveik visi leidiniai nustojo eję, priešingai nei LKBK, *Aušra* ar *Rūpintojėlis*, o naujų, stipresnių leidinių neatsirado – kitaip nei Kaune.

Taigi vilnietiškas pasipriešinimas iš tiesų turi ypatingų, jį nuo likusios Lietuvos dalies atskiriančių bruožų. Tolesni panašios krypties tyrimai leistų labiau detalizuoti pasipriešinimo ypatybes įvairiose Lietuvos vietose, geografinių skirtumų poveikį pasipriešinimui, o kartu – ir geriau suprasti pasipriešinimo būklę bei dinamiką, jų priežastis ir ypatybes.

Literatūra ir šaltiniai

1. „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos. Sakytinės istorijos šaltinių rinkinys*, sudarė Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvys, 2015, p. 383–411.
2. „Alfonsas Vinclovas“, *Kažkas tokio labai tikro. Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvys, 2015, p. 85–98.
3. Anušauskas Arvydas, Burauskaitė Birutė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė. Baltijos šalių išsivadavimo kelių paieškos. Pilietinis protestas ir Europos parlamentas 1979–1983 metais*, Vilnius: Lietuvos Respublikos seimas, 2002.
4. Anušauskas Arvydas, *Išdavystė: Markulio dienoraščiai*, Vilnius: Versus aureus, 2017.
5. Bagušauskas Juozapas Romualdas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 1999.
6. Baltušis Juozas, *Vietoj dienoraščio, 1984–1990*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2020.
7. Davoliūtė Violeta, „Postwar Reconstruction and the Imperial Sublime in Vilnius during Late Stalinism“, *Ab Imperio*, 2014, Vol. 2014, No. 1, p. 176–203.
8. Gaškaitė Nijolė, „Peslys“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 35–47.
9. Gedgaudas Edmundas, „Kartais ištardavom „Štai ir mes!“ Apie Antaną Kučingį“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 1, p. 71.
10. Girdzijauskas Vytautas, *Laiškai iš nelaisvės namų: Tekstai apie skaudžią praeitį ir dabartį*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
11. Girnius Kęstutis K., „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 161–172.
12. Klumbys Voldemaras, „Neformalaus inteligentų tinklo veikla tarp sovietinio sistemiškumo ir alternatyvumo: „garažų istorija“ (1977–1978)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, t. 35, p. 102–119.
13. Klumbys Voldemaras, „Pogrindžio leidinys *Perspektyvos* (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 179–208.
14. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Gražina Martinaitiene*, Vilnius, 2014-01-15, asmeninė autoriaus kolekcija.
15. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Vytautu Narbutu*, Vilnius, 2014-01-25, asmeninė autoriaus kolekcija.
16. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Vytautu Skuodžiu*, Vilnius, 2001-03-27, asmeninė autoriaus kolekcija.
17. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Stasiu Stunguriu*, Vilnius, 2001-07-12, asmeninė autoriaus kolekcija.
18. Klumbys Voldemaras, „Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu“, *Colloquia*, 2009, Nr. 22, p. 51–70.
19. Laukaitytė Regina, *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997.
20. Laukaitytė Regina, „Paulius Širvyys: „Štai atsirado užkariautojai, net nenori lietuviškai kalbėti“, *Kultūros barai*, 2017, Nr. 12, p. 76–79.

21. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
22. Mackonis Jonas, *Boružės odisėjos: pasiropinėjimai po laiko pievą*, Vilnius: Tyto alba, 2003.
23. Marcinkevičius Justinas, „Pušis, kuri juokėsi: apysaka“, *Pergalė*, 1961, Nr. 8, p. 9–80.
24. „Partizanų kovos Lietuvoje“, *Aušra*, t. III: 1978 m. gegužis–1979 m. vasaris, Nr. 11/51–15/55, Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 6–8.
25. *Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys. 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005.
26. *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Petkus Viktoras, Račkauskaitė Živilė, Uoka Mindaugas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.
27. *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, pareiškimai, pasisakymai, straipsniai, laiškai*, t. 2, sud. Petkus Viktoras, Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių asociacija, 2007.
28. Pranskevičiūtė Rasa, Juras Tadas, „Acting in the underground: Life as a Hare Krishna Devotee in the Soviet Republic of Lithuania (1979–1989)“, *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 2014, Vol. 7, No. 1, pp. 3–22.
29. Preikšas Kazys, „Tikrasis bolševiko kelias“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2021, Nr. 3, p. 14–23.
30. Račkauskaitė Živilė, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Viktoras Petkus, Živilė Račkauskaitė, Mindaugas Uoka, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 5–13.
31. Račkauskaitė Živilė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame – aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2, p. 52–69.
32. Ramonaitė Ainė, Klumbys Valdemaras, Kukulskytė Rytė, „Pagrindžio spaudos leidėjų tinklai sovietmečio Lietuvoje“, *Informacijos mokslai*, 2015, t. 71, p. 50–67.
33. *Nematoma sovietmečio visuomenė*, sud. Ramonaitė Ainė, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.
34. Rapoportas Sergejus, *Vilniaus snobai (VII-VIII dešimtmetis): Esė*, Vilnius: Unitas, 1994.
35. Remeikis Tomas, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.
36. Skuodis Vytautas, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius: Vaga, 1996.
37. Stravinskienė Vitalija, „Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniamis demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 133–152.
38. Stravinskienė Vitalija, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
39. Streikus Arūnas, Kuzmickaitė Daiva Kristina, Šimkūnas Vidmantas, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija; Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.
40. Streikus Arūnas, „Laisvės akivaras stagnuojančios imperijos periferijoje, 1972“, *Pramušti sieną*, sud. Kristina Budrytė-Genevičė, Kaunas, 2022, p. 18–45.
41. Streikus Arūnas, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
42. Šaltenis Rapolas, *Tikras netikras A. Vienuolis: apybraiža*, Kaunas: Spindulys, 1994.

43. *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*: dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija, sud. Šidlauskas Gintaras, Vilnius: Naujoji matrica, 2004.
44. *Lietuvos Laisvės Lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, kn. 2, sud. Šidlauskas Gintaras, Vilnius: Naujoji matrica, 2006.
45. Tamakauskas Zigmas, „Audringojo rudens prisiminimai“, *Laisvės kovų archyvas*, 2007, t. 39, p. 101–126.
46. Terleckas Antanas, *Ne pats pasirinkau savo dalią*, Vilnius: Versmė, 2013.
47. Terleckas Antanas, *Rezistentų dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius: Naujoji matrica, 2008.
48. Tininis Vytautas, *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2000.
49. Tyla Antanas, „Iš Vilniaus studentų gyvenimo: 1956 metai“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002, Nr. 1, p. 177–184.
50. Vaigauskas G. K., *Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*, 2 leid., Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.
51. Vytis, Nr. 1–3, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1993.
52. Владимир Буковский, „И возвращается ветер...“, *Письма русского путешественника*, Москва: Демократическая Россия, 1990. [Vladimir Bukovskij, „I vovraščiajiesia vieter...“, *Pisma ruskogo putešestvenika*, Moskva: Demokratičeskaja Rosija, 1990].

Voldemaras Klumbys

Features of the unarmed resistance in Vilnius during the Soviet era

Summary

This article analyses the features of the unarmed resistance in Vilnius, explains what made it stand out in the context of Lithuania as a whole, and looks for the causes and consequences of these differences. The focus is on the 1950s and 1970s, when resistance activities were the most visible. The assumption is made that the “capital climate” – the specific state policy in the capital city – encouraged residents to be more adaptable and look for more moderate ways to achieve their goals. The heightened influence of the ideas of Russian dissident on the resistance in Vilnius is evident; this also affected the methods of resistance, with open dissent standing out in Lithuanian underground activities in Vilnius. Also important in the Vilnius resistance were groups with little connection to religious resistance networks.

Keywords: Soviet era, resistance, dissidents, underground.